

Jegyzetek

1. Nyilvánvaló, hogy a nemzet és állam összekapcsolásának az a válfaja, amely nem fogadja el az emberi jogok érvényességét, szintén jelentos hatást gyakorolt a nemzetállam későbbi felfogásaira. Lásd Ludassy Mária: A nemzet kétféle fogalmáról. In: uő: „Sem vele, sem nélküle.” *Változatok a szabadság témájára*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1996, illetve MacCormick, Neil: Does a Nation Need a State? Reflections on Liberal Nationalism. In: Mortimer, Edward (ed.): *People Nation & State*. London–New York, I. B. Tauris Publishers, 1999, 125–130. p.
2. Egy barátja is bírálja minden vallási csoport iránti, tehát a katolikusokra is vonatkozó toleranciakoncepcióját. Richard Tuck szerint ugyan lehetségesnek tartotta a felfogást, ám nyilvánvalóan azt gondolta, hogy ez a toleranciapolitika a versengő vallási csoportok fejlődését segíti. Tuck, Richard: Scepticism and toleration in the seventeenth century. In: Mendus, Susan (ed.): *Justifying toleration*. Cambridge, University Press, 1988, 33. p.
3. Locke a Grotius, illetve Lipsius által teremtett intellektuális hagyományon belül jóváhagyja az erős szuverén létét. Uo. 34. p.
4. Lásd Waldron, Jeremy: Toleration and Mill’s liberty of thought and discussion. In: Mendus (ed.): i. m. 76. p.
5. Uo. 76. p.
6. Lásd Kedourie, Elie: *Nationalism*. Oxford, Bleckwell Publishers, 2000, 13. p.
7. Uo. 17–25. p.
8. Lásd Smith, Anthony D.: *National Identity*. London, Penguin Books, 1991, 76. p.
9. Lásd Gellner, Ernest: *Nationalism*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1997, 64. p.
10. Kant, Immanuel: *Történefilozófiai írások*. Budapest, Ictus, 1995, 85. p.
11. Uo.
12. Uo. 86. p.
13. Wejand, Klaus: *Kants Geschichtsphilosophie*. Köln, Kölner Universitäts Verlag, 1963, 143. p.
14. Kant és Herder vitáját és ezen belül Herder felfogásában a kanti univerzalizmussal szemben megjelenő individualizmus jellegét is

- elemzi Kelemen János. Lásd Kelemen János: *Az ész képe és tette*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2000, 15–50. p.
15. A nacionalizmus és a magas kultúra kapcsolatát Ernest Gellner nyilvánvaló bizonyítja. Lásd Gellner, Ernest: *Nations and nationalism*. Oxford, Blackwell Publishers, 1993, 35–38. p.
  16. A folyamatot kiválóan jellemzi például Smith, Anthony D.: i. m. 71–98. p.
  17. Az összefüggés kiváló kifejtését adja Barnard, F. M.: *Self-Direction and Political Legitimacy – Rousseau and Herder* című műve (Oxford, Clarendon Press, 1988).
  18. Lásd Gellner: *Nations and nationalism*. I. m. 131–132. p.
  19. Ennek egyik lehetséges módja az az álláspont, hogy e köztes struktúrák sajátos morális jelentőséggel bírnak az egyén személyiségfejlődésében. Will Kymlicka az ún. szocietális társadalom fogalmával egy ilyen megoldást kínál.
  20. Kelemen: i. m. 50. p.
  21. Lásd Hume, David: A nemzeti sajátosságokról. In: *David Hume összes esszéi*. Budapest, Atlantisz, 1992.
  22. I. m. 196. p.
  23. Uo.
  24. Hume szerint a katona és a pap mindig különbözik, azonban „minden vallás papjai egyformák”, a hivatás minden bizonnyal érvényre jut az egyéni jellem formálásában. Az életmód befolyásol pl. a katonák esetében is. A fizikai okokat tekintve ugyanakkor kétkezdő. Hume: i. m. 197. p. Leszögezi, hogy „nem hiszem, hogy az emberek lelki alkatukból bármit is a klímának, az ételeknek vagy a földrajzi fekvésnek köszönhetnének”. I. m. 199. p.
  25. I. m. 200. p.
  26. I. m. 197. p.
  27. I. m. 196. p.
  28. Ennek oka lehet az is, hogy Hume az egyén identitásának lélektani jelleget is tulajdonított. Ezt az álláspontot képviseli Philip Gleason az *Identifying Identity: A Semantic History* című tanulmányában. In: Sollors, Werner (ed.): *Theories of Ethnicity*. London, 1996, 461. p.
  29. Egyet lehet érteni Jeff Spinnerrel, hogy David Hume jellemezte ugyan a nemzeti karakterben meglévő különbségeket, de nem taglalta kimerítően a belőlük származó következményeket. Ám ez nem jelenti azt, hogy e következmények ne lennének elgondolhatóak. Lásd Spinner, Jeff: *The Boundaries of Citizenship*. Baltimore and London, The John Hopkins University Press, 1994, 8. p.
  30. Lásd Gellner: *Nations and nationalism*. I. m. 64–67. p.

31. Erre hívja fel a figyelmet David Miller, jelezve a kivétel lehetőségét. Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Clarendon Press, 1999, 27. p.
32. Ezt a nézetet vallja Mill-lel kapcsolatban Will Kymlicka (Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. Oxford, Clarendon Press, 1995, 186. p.). A közép-európai nacionalizmusok előszeretettel keverik, illetve felváltva alkalmazzák a két felfogást. Egyes kisebbségeket a nemzetállam morális alapjainak aláásásával vádolnak, másokat pedig elszakadási szándékkal.
33. Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Clarendon Press, 1999, 98. p. Ugyanakkor Millertől eltérően Kymlicka álláspontját fogadom el abban, hogy Mill csaknem lehetetlennek tartotta a többnemzeti-ségű államot.
34. Kymlicka alighanem téved, amikor a milli felfogás és a liberális felfogás közt a kulturális pluralizmus értékére építve tesz különbséget. Kymlicka, Will: *Politics in Vernacular*. Oxford, University Press, 211. p. Mill a versenyszabadság liberális felfogásában a nemzetállam e verseny egyik eszközeként szerepel. A kultúra valamiféle önértékként nem jelenik meg érvei közt. A milli felfogás belső feszültségtől terhes, ám a szocietális társadalmak önértékként való elfogadása nyilvánvalóan megkérdőjelezné a milli versenyszabadságot, s ezzel az egész felfogást. Mill nem zárja el a kultúrákat egymástól, hanem viszonyukat versenyszerűnek tekinti.
35. Mill, John Stuart: *A szabadságról*. Budapest, 1980.
36. Anglia esetében Mill nemzetállam-konceptiójának alkalmazását kiválóan jellemzi Will Kymlicka. In: Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. I. m. 55. p.
37. Mill álláspontját, valamint Rawls és Dworkin szempontjait jellemzi Kymlicka. In: Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. I. m.y 81. p., valamint 159–160. p.
38. Lord Acton: Nacionalizmus. In: Ludassy Mária (szerk.): *Az angol-szász liberalizmus klasszikusai*. I. köt. Budapest, Atlantisz, 1991, 143–144. p.
39. Uo. 144–145. p.
40. Uo. 145–146. p.
41. Uo. 147. p.
42. Uo. 150. p.
43. Uo. 151. p.
44. Uo.
45. Uo.
46. Uo. 152. p.
47. Uo. 149–150. p.
48. Uo. 150. p.
49. Uo.

50. Uo. 149. p.
51. Lásd Sigdwick, Henry: *Elements of Politics*. London, Macmillan, 1897, Chapter XIV.
52. Lásd Uo. Chapter XXV.
53. Ezt az álláspontot fejti ki Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Clarendon Press, 1999, 64. p.
54. Lásd Barry, Brian: *Self-Government Revisited*. In: uő: *Democracy and Power: Essays in Political Theory*. Oxford, Clarendon Press, 1991, 175. p.
55. Weber, Max: The nation. In: Hutchinson, John & Smith, Anthony D. (eds.): *Nationalism*. Oxford–New York, Oxford University Press, 1994, 22. p.
56. Lásd Sollors, Werner (ed.): *Theories of Ethnicity*, London, 1996, 65. p.
57. Hutchinson & Smith: i. m. 24. p.
58. Lásd Uo. 25. p.
59. Például azt a problémát, hogy egyesek elfogadják-e mások azon állítását, hogy az adott nemzethez tartoznak. Példaként az amerikai feketéket, valamint a fehérek egy részének elutasító álláspontját említi. Sollors: i. m. 65. p.
60. Sollors: i. m. 62. p.
61. Brian Barry például azt kifogásolja Weber – szerinte szubjektív – nemzetfelfogásával kapcsolatban, hogy az összefolyhat az önkénnyel, nevezetesen az áldozat kötelezettségével. Barry: i. m. 172. p.
62. Lásd Breully, John: *The Nationalism and the State*. Manchester, Manchester University Press, 1998.
63. Lásd Kedourie: *Nationalism*. I. m. 127. p.
64. Uo. 131. p.
65. Breully: i. m. 55–59. p.
66. Renan, Ernest: Mi a nemzet? In: Bretter György–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 175. p.
67. „Egyetlen francia állampolgár sem tudja, hogy burgund-e, alán, taifál vagy vizigót; és minden francia családnak el kellett felejtene Szent Bertalan éjszakáját, a 13. századi dél-franciaországi mézszárlásokat. Egész Franciaországban nincs tíz család, mely bizonyítani tudná frank származását”. Uo. 175. p.
68. Uo. 185. p.
69. Uo.
70. Uo.
71. Uo. 186. p.

72. „Létük biztosítja a szabadságot, mely elveszne, ha a világot egyetlen törvény, egyetlen vezér kormányozná.” Uo. 186. p.
73. Uo. 187. p.
74. Uo.
75. A múlt közös felfogásának Renan is jelentos szerepet tulajdonít, de annak szerinte „a jelen a foglalata”, a jelenben fejezzük ki szándékunkat a közös élet folytatására.
76. Gellner, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kétféle kohéziós formája. In: Bretter György–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. I. m. 199. p.
77. Uo.
78. „...a munkamegosztásnak és a társadalmi szerkezetnek két típusa van: mindkettőt nagyon nagy komplexitás és méret jellemzi, de radikálisan különböznek kulturális vonatkozásai, a kultúrahasználat tekintetében.” „Az egyikük, melyet fejlett agrárcivilizációnak nevezhetünk.” „A másik, melyet növekedésorientált ipari társadalomnak nevezhetünk.” Uo. 201. p.
79. Gellner: *Nations and Nationalism*. I. m. 35–36. p.
80. Gellner egyetért Renannal abban, hogy mi különbözteti meg a modern nemzetet a korábbi közösségektől és politikai egységektől. Ugyanakkor nem ért egyet a nemzet fontossá válásának renani felfogásával. Renan szerint a nemzeteket emberi akarat hozza létre, s nem faj, vallás, nyelv, földrajzi fekvés vagy bármi más. Gellner szerint azonban a közös akarat nem kizárólag a modern nemzetek sajátja. Sok más így szerveződött csoport is fennmaradt a történelem folyamán. Ugyanakkor Gellner szerint a modern nemzetállamokban nincs túlsúlyban a beleegyezés mozzanata, nem idegen tőlük a kényszer sem.
81. Lásd Gellner: *Nationalism*. I. m. 107. p.
82. Uo. 108. p.
83. Gellner, Ernest: *Encounters with Nationalism*. Oxford, Blackwell Publishers, 1994, 192. p.
84. Lásd Hobsbawm, Eric. J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Maecenas, 1997, 245. p.
85. Alighanem ez a feszültség lehet az oka Gellner álláspontjának Kant és a nacionalizmus kapcsolatáról.
86. Lásd Anderson, Benedict: *Imagined Communities*. London–New York, Verso, 1991, 40. p.
87. Ezt az álláspontot képviseli például Antony Giddens. Giddens, Anthony: *The Nation as Power-Container*. In: Hutchinson & Smith: i. m. 34–35. p.
88. Berlin, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1996, 336. p.

89. Uo.
90. Uo. 344. p.
91. Uo. 348. p.
92. Uo. 352. p.
93. Uo. 353. p.
94. Uo. 357. p.
95. Berlin, Isaiah: A nacionalizmus: In: Ludassy Mária (szerk.): *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. II. köt. Budapest, Atlantisz, 1992, 224. p.
96. Miller: i. m. 8. p.
97. Lásd Glover, Jonathan: Nations, Identity and Conflict. In: McKim, Robert & McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1997, 11. p.
98. Uo. 19. p.
99. Glover szerint Isaiah Berlin fejt ki a nacionalizmusnak azt az elméletét, amely az elnyomatás elleni harc során születik. Uo. 24. p.
100. Lásd Hayek, Friedrich August von: *Law Legislation and Liberty*. II. köt. Chicago, Chicago University Press, 147–148. p.
101. Lásd Miseses, Ludwig von: *Human Action*. H. m. Yale University Press, 1966, 148. p.
102. Brian Berry szerint a probléma abban rejlik, hogy a kultúra nem azonosítható az érdekekkel. Az etikai individualizmus és antinacionalizmus összekapcsolása ezért aligha megoldható. Lásd Berry, Brian: Self-Government Revisited. In: uő: *Democracy and Power: Essays in Political Theory*. Oxford, Clarendon Press, 1991, 183. p.
103. Lásd Walzer, Michel: The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem. In: *Dissent*. Spring, 1992, 171. p.
104. Lásd Berlin, Isaiah: *A nacionalizmus*. I. m. 224–226. p.
105. Dunn, John: *Western Political Theory in the Face of the Future*. Cambridge University Press, Canto Edition, 1993, 62. p.
106. Ezt az álláspontot képviseli például Roger Scruton. Scruton, Robert: The First Person Plural. In: Veliz, Claudio (ed.): *The Worth of Nations*. Boston, 1991, 156–186. p.
107. Ezt a kérdést a nacionális és pre-nacionális identitást összevető fejezetben taglaljuk.
108. Clifford Geertz primordiális kötöttségek alatt adottságokat ért, azt a társadalmi környezetet, amelybe beleszületik az ember. Geertz, Clifford: Primordial and Civic Ties. In: Hutchinson & Smith: i. m. 31. p.
109. Többek között Anthony D. Smith tulajdonít nagy jelentőséget ennek a szempontnak. Smith: *National Identity*. I. m. 42. p.
110. Ezt az álláspontot fejt ki Eric Hobsbawm *Inventing Traditions* című bevezető tanulmányában. Hobsbawm, Eric: Introduction: Inventing Traditions. In: Hobsbawm, Eric and Ranger, Terence

- (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 1–14. p.
111. A mítosznak központi szerepet tulajdonít Schöpflin György. Schöpflin, George: The Functions of Myths and a Taxonomy of Myths. In: Hosking and Schöpflin (eds.): *Myths and Nationhood*. London, Hurst & Company, 1997, 20–35. p.
112. Lásd Armstrong, John A.: *Nations Before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, Ch. 1.
113. Lásd Hobsbawm: *A nacionalizmus kétszáz éve*. I. m. 112–114. p. vagy Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 1984, 30–33. p.
114. Anthony D. Smith ezt is említi a közös név, a közös leszármazás mítosza, a közös kultúra, a haza, valamint a szolidaritás iránti érzék mellett. Smith: i. m. 21. p.
115. Egyes adottságok, mint például a kulturális gyökerek vagy éppen a nemzet előtti nyelvek létét el kell fogadnia Benedict Andersonnak is, aki éppen ennek kapcsán alakítja ki konstruktivista szintézisét.
116. John Breully ugyan a nacionalizmust alapvetően politikai természetűnek tekinti, de általános jegyeinek megállapításához komparatív történelmi vizsgálódást tart szükségesnek, amely során össze lehet hasonlítani az egymástól számos tekintetben különböző eseteket. Lásd Breully, John: *The Nationalism and the State*. Manchester, Manchester University Press, 1998, 14–15. p.
117. Ezt az álláspontot képviseli például Benedict Anderson.
118. Anderson: i. m. 44. p.
119. Ezt az állapotot jellemzi például Hobsbawm Franciaország kapcsán. I. m. 19–30. p.
120. Lásd Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. London, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1992.
121. Lásd Conversi, Daniele: A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio*, 9. évf. (1998) 3. sz. 37–55. p.
122. Lásd Taylor, Charles: Nationalism and Modernity. In: McKim, Robert & McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1997, 31–56. p.
123. Uo. 36. p.
124. Uo. 37. p.
125. Taylor szerint kétségkívül Benedict Anderson az, aki összekapcsolja a két dolgot. A direkt kapcsolatú társadalmak megváltoztatják az idő értelmezéseit, és ugyanakkor lehetővé teszik a társadalmi egész elképzelését. Anderson a szimultaneitás kategóriájával írja le a nemzetekhez való tartozást. Az idő, méghozzá kizárólag

- szekuláris idő segítségével lehet a tények miriádjait szimultánánná tenni. Ez az, ami elképzelhetővé teszi a horizontális társadalom kialakulását. Uo. 38. p.
126. Uo. 39–40. p.
127. Uo. 40. p.
128. Uo.
129. Ebben Taylor egyetért Gellner kritikájával Kedouri elméletével kapcsolatban.
130. Uo. 45–46. p.
131. Ennél a kérdésnél Taylor Kantra hivatkozik. Uo. 45. p.
132. Lásd Feinberg, Walter: Nationalism in Comparative Mode. In: McKim, Robert & McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism.*) I. m. 70. p.
133. Lásd Kymlicka, Will: The Sources of Nationalism: Commentary on Taylor. Uo. 64. p.
134. Kymlicka azon álláspontját azonban oszthatjuk, hogy Taylor nem tesz különbséget a liberális és illiberális nacionalizmus között. Az illiberális nacionalizmus nemcsak a saját kultúra keretein belüli élet lehetőségét, képességét kívánja megőrizni, hanem el kívánja nyomni a disszidenseket, a faji kisebbségeket az adott kultúrán belül, s a csoporthoz nem tartozó tagok fölötti dominanciára tör. Taylor nem fejt ki, hogy egyes nacionalizmusok miért fejlődnek liberális irányban, mások pedig miért nem. Továbbá különbséget tesz a többségi és kisebbségi nacionalizmus forrásai között. Kymlicka kritikájában benne foglaltatik egy másik szintézislehetőség alapja, a kulturális sajátosságok és a kulturálódás folyamatának központi értéké nyilvánítása. Ehhez azonban meg kell keresni azt a társadalmi egységet, amely e központi érték hordozója.
135. Walter Feinberg szerint a nacionalizmus különféle formái különféle magyarázatokat igényelnek. In: McKim, Robert & McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism.* I. m. 66. p.
136. Lásd Taylor, Charles: Az elismerés politikája. In: Fleischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus.* Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1997, 142–143. p.
137. Hobsbawm: i. m. 12. p.
138. Uo.
139. Uo.
140. Uo.
141. Uo. 14. p.
142. Uo.
143. Szerinte Renan és az ausztromarxista Otto Bauer is tudta, hogy a nemzetnek vannak objektív elemei.
144. Uo. 15. p.

145. Uo.
146. Uo. 16. p.
147. Szerinte a nacionalizmusok teremtenek nemzeteket és államokat, nem pedig fordítva. S mind a felülről, mind pedig az alulról jövő szándékok lényegesek. Ebben vitatkozik Gellnerrel, aki a felülről jövőre helyezte a hangsúlyt.
148. Minden bizonnyal ezért helyez Charles Taylor is akkora súlyt az individuális döntésre, még ha a kollektíva szerepét kiemelő végkövetkeztetéshez jut is.
149. De ez következik az állam nemzeti homogenitását asszimiláció útján elérni kívánó liberális nacionalizmusból is, hiszen feltételezi a nemzeti identitás megváltoztatásának lehetőségét megfelelő hatalmi nyomás esetén. J. S. Mill és mindegyik követője számol ezzel a lehetőséggel, még ha a nemzeti identitás meghatározó elemeit szenvedélynek tekintik is. A haszonelvű kalkulációt azonban ebben az esetben is lehetségesnek tartják, ezzel nyitva meg a teret az államhatalom beavatkozása számára.
150. Will Kymlicka felfogása, amely a kisebbségek jogait az egyén azon igényéből eredezteti, hogy annak szocietális csoportra van szüksége, egyazon morális értékrendet alakít ki mindkét problémakör számára.
151. Például Chandran Kukathas szerint bennszülöttek szerint embernek lenni annyi, mint másolni a normákat, azokat ugyanis nem az emberek teremtették. Lásd Kukathas, Chandran: *Vannak-e kulturális jogaink?* In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. Szűcs Jenő részletesen bemutatja azokat az eltéréseket, amelyek a rendi nemzet és a modern nacionalizmus között húzódnak, még ha az utóbbi a rendi felfogás több elemét magába is olvasztotta. Lásd Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest, Balassi Kiadó–JATE–Osiris, 1997.
152. Lásd Van Dyke, Vernon: *Ethnic Communities in Political Theory*. In: Kymlicka, Will (ed.): *The Rights of Minority Cultures*. Oxford, Oxford University Press, 1995.
153. Kukathas: i. m. 99. p.
154. Kymlicka az észak-amerikai indiánok példáját hozza fel, jóllehet általánosan, a nemzeti kisebbségek hátrányosabb helyzetének példájaként. Kymlicka: *Multicultural Citizenship*. I. m. 109–110. p.
155. A nacionalizmus indulati felfogása nyilvánvalóvá teszi ezt az állítást, ám persze vannak modern változatai is e felfogásnak. Például Liah Greenfeld a hitszerű, valláshoz hasonlatos elemeire mutat

- rá. Lásd Greenfeld, Liah: *The modern religion? Critical Review*, Vol. 10. No. 2. 169–191. p.
156. Mill álláspontja az államon belüli egységes nemzeti kultúra szükségességéről lényegében véve a hobbesi szenvedélyek körébe besorolt nemzeti identitás felfogásán alapszik.
157. Azaz Locke kivétele visszahat más területekre is.
158. A liberális demokrácia alárendelése a nemzeti indulatoknak egyébként ott jelenik meg erősebben, ahol maga a józan ész elrendszere egyébként is alacsony elfogadottsággal bír az adott társadalomban. Ennyiben alighanem találó Hans Kohn különbségtétele a keleti és nyugati nacionalizmusok jellege között. Lásd Kohn, Hans: *Western and Eastern Nationalism*. In: Hutchinson & Smith: i. m. 162–165. p.
159. Ez a probléma nemcsak a nemzeti többség, hanem gyakran a nemzeti kisebbségeknek a liberális demokráciában elnyert jogai kapcsán merül fel, feltételezve a lehetőséget, hogy a kisebbségek saját illiberális vezetőik hatalma alá kerülhetnek, éppen speciális kollektív jogainak eredményeképpen.
160. Lásd Geertz, Clifford: *Primordial and Civic Ties*. In: Hutchinson & Smith: i. m. 30–31. p.
161. Avishai Margalit és Joseph Raz több csoporttulajdonságot sorol fel, és velük kapcsolatban kitér a fenti probléma egyik fontos elemére, a nemzeti identitásváltásra. Margalit és Raz szerint a csoport közös karakterrel és közös kultúrával rendelkezik. A csoport tagjai ezt a kultúrát fogják elsajátítani, annak karaktere fogja jellemezni őket. Ám hozzáteszik, hogy „Ezek a vonások nem szükségszerűen kitörölhetetlenek. Az emberek szakíthatnak korábbi kultúrájukkal, és újat sajátíthatnak el. Ez lassú és fájdalmas folyamat, és ritkán végződik teljes sikerrel.” Margalit, Avishai–Raz, Joseph: *A nemzeti önrendelkezés*. In: Bretter György–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. I. m. 112–113. p. Az egyén és közösség közti kapcsolat ezért szerintük az önrendelkezés melletti érv lényegi eleme.
162. Uo.
163. Ezzel kapcsolatban lásd Kis János: *Túl a nemzetállamon*. In: uő: *Az állam semlegessége*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1997, 140–142. p.
164. Lásd Miller, David: *On Nationality*. 17. p., illetve Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest, Atlantisz Kiadó, 1998, 68–69. p.
165. Lásd Parekh, Bhikhu: *Defining national identity in a multicultural society*. In: Mortimer, Edward (ed.): *People Nation & State*. London–New York, I. B. Tauris Publishers, 1999, 66–74. p.

166. Ezt a szempontot Raz és Margalit is fontosnak tartja. Margalit–Raz: i. m. 114. p.
167. Lásd Smith: *National Identity*. I. m. 64. p.
168. Lásd Plamenatz, John: A nacionalizmus két típusa. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék politikában: a nacionalizmus*. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 53–55. p.
169. Uo. 56. p.
170. Uo.
171. Megjegyezhetjük, hogy rejtetten ugyan, de itt is megjelenik Lord Acton álláspontja.
172. I. m. 57. p.
173. Lásd Kymlicka, Will: *Liberalism, Community and Culture*. Oxford, Oxford University Press, 151–152. p.
174. Lásd Kukathas, Chandran: Vannak-e kulturális jogaink? In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. I. m. 86. p.
175. Uo. 100. p.
176. Lásd Walker, Brian: Plural Cultures, Contested Territories: A Critique of Kymlicka. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. XXX, No. 2 (June 1997) 211–234. p.
177. Ezt mutatja be például Jeremy Waldron a kozmopolita alternatíva mellett érvelve a kommunitarizmussal szemben a *Minority Cultures and the Cosmopolitan Alternative* című tanulmányában. In: Kymlicka, Will (ed.): *The Rights of Minority Cultures*. I. m. 93–119. p.
178. Lásd Roy, Oliver: The Elusive Cultural Community. In: Mortimer, Edward– Fine, Robert (eds.): *People Nation & State*. London–New York, I. B. Tauris Publishers, 1999, 64–65. p.
179. Például Jeff McMahan szerint a nemzetek olyan emberi csoportok, amelyeket mind objektív, mint pedig szubjektív kritériumok megkülönböztetnek. Az objektívek, amelyek összeköthetik a nemzet tagjait: a társulás és közös terület elfoglalása, a közös etnikai eredet, a közös nyelv, közös vallás, egyetértés egy adott politikai intézményrendszer tekintetében, a közös kultúra – beleértve a közös értékeket és szokásokat és így tovább. Ennek különféle kombinációi mentén alakultak ki az egyes nemzetek. A szubjektív az, hogy osztoznak egyfajta kollektív identitásban. Osztják azt az álláspontot, hogy közös csoportot alkotnak, s ez individuális identitásuk alkotóeleme is. Lásd McMahan, Jeff: *The Limits of National Partiality*. In: McKim, Robert & McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism*. New York–Oxford, Oxford University Press, 1997, 107. p.
180. Lásd Tamir, Jael: *Liberal Nationalism*. Princeton, Princeton University Press, 1993, 25–34. p.

181. Lásd Miller: i. m. 53. p.
182. Uo. 58. p.
183. Uo. 59. p.
184. Uo. 64. p.
185. Lásd Hurka, Thomas: The Justification of National Partiality. In: McKim, Robert and McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism*. I. m. 140–141. p.
186. Miller: i. m. 74. p.
187. Miller: i. m. 76. p.
188. Lásd Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Kiadja Ráth Mór, 1858, reprint kiadás: Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 184. p.
189. Lásd például Kusý, Miroslav: A kisebbségek kollektív jogai. In: *uő: Szlovák vagyok, szlovák leszek*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 1993, 199–206. p.
190. Lásd például Habermas, Jürgen: Lesebrief an die „Frankfurter Allgemeine Zeitung”. 11. August 1986. In: *„Historikerstreit.” München–Zürich*, Piper, 1987, 95–97. p.
191. Kende Péter: *A köztársaság törékeny rendje*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000, 88. p.
192. McMahan: i. m. 135. p.
193. Lásd Lichtenberg, Judith: Nationalism. For and (Mainly) Against. In: McKim, Robert and McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism*. I. m. 167–168. p.
194. Például Lichtenberg kritikus álláspontja az olvasztótégely koncepciójával kapcsolatban. Lichtenberg, Judith: How Liberal Can Nationalist Be? *The Philosophical Forum*, Vol. XXVIII, No. 1–2, Fall–Winter, 1996–1997, 56–72. p.
195. Lásd Kis János: *Az állam semlegessége*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1997, 154–155. p.
196. Habermas, Jürgen: Harcok az elismerésért a demokratikus jogálmamban. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1997, 168. p.
197. Uo.
198. Uo.
199. Uo. 166. p.
200. Uo. 166–167. p.
201. Uo. 167. p.
202. Uo.
203. Uo. 158. p
204. Uo.
205. Uo. 161. p
206. Uo.

207. Uo. 165. p.
208. Uo. 166. p.
209. Önmagában akkor sem, ha Habermas állam- és jogfelfogása alapvetően konszenzuális, és a nemzetállamot már korábban is átalakulófélben levőnek, a multikulturalizmus irányába haladónak tekintette. Lásd Habermas, Jürgen: *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* (1990). In: uő: *Faktizität und Geltung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1994, 632–660. p.
210. Anonimitás alatt Kis János az állam polgárainak formális egyenlőségét érti a politikai döntéshozatal során, melynek részeként nem számítanak egyéni sajátosságai, azaz személyiségük sajátos jegyei, konkrét kilétük anonim marad. Lásd Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Indok, 2000, 67–99. p.
211. Uo. 96. p.
212. Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* Budapest, 1987, 81. p. /Magyar Füzetek könyvei, 11./
213. Uo. 168. p.
214. Uo. 190. p.
215. John Dunn abban látja a nacionalizmus racionális és morális alapját, hogy a nacionalizmus a túl praktikus integrált világban a lokális kulturális, gazdasági és politikai érdekek védelme. Immorális és gyakran irracionális alapja pedig szerinte az, ha ezeket az érdekeket mások hasonló érdekeinek károsítása révén kényszerítik ki. Ez utóbbit valló elméletek a nacionalizmust nulla összegű játszmafént fogják fel. Ugyanakkor a probléma megoldásához a kooperatív nacionalizmusfelfogáson túl a nacionalizmust ki kell mozdítani a partikuláris besorolásából, amelyben Dunn-nál is marad. Lásd Dunn, John: *Nationalism*. In: uő: *Western Political Theory in the Face of the Future*. I. m. 80. p.
216. Lásd Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* I. m. 62. p.
217. Uo. 65. p.
218. Lásd Sumner, Lawrence W.: *The Moral Foundation of Rights*. Oxford, Clarendon Press, 1987, 15–16. p
219. „Egy morális jog akkor emberi jog, ha a tiszteletet kívánó tulajdonság azzal függ össze, hogy a jogalany emberi lény.” Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* I. m. 66. p.
220. Lásd Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 187. p.
221. Azaz Jürgen Habermas feltétele, a társadalmi vita szabadsága, mindenképpen kiegészítendő a fenti követelményekkel.
222. Kis János: *Vannak-e emberi jogaink?* I. m. 67. p.

223. „Az eddigi bölcs törvényhozók a reálisan létező nemzetek számára keresték a lehető legjobb kormányformát; a törvényhozó Rousseau célja olyan alkotmányozó tevékenység, mely tökéletesen átalakítja a nemzet karakterét – a népet teszi tökéletessé, tökéletesen alkalmassá a tökéletes államforma befogadására.” Ludassy Mária: Népi tánc és harci ének. In: uő: *Téveszméink eredete*. Budapest, Atlantisz, 1991, 49. p.
224. Szűcs Jenő kiválóan mutatja be, minként használta a magyar politika. Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. I. m. 31. p.
225. Amint azt már Lord Acton felismerte, a nacionalizmus céljai belső ellentmondásai okán lényegében véve megvalósíthatatlanok. „Az az állapot, amelyet célul tűz maga elé, elérhetetlen.” Ezért állíthatja, hogy „A nemzeti jogok legnagyobb ellensége a nacionalizmus modern elmélete.” Lord Acton: i. m. 150–151. p.
226. Ezen felfogás Franciaország példáján megjelenik Rogers Brubaker kiváló munkájában: Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationalhood in France and Germany*. Cambridge–Massachusetts–London, Harvard University Press, 1992.
227. Ellentmondásai a rendszerváltás vonatkozásában előtűnnek a weimari Németország és a posztkommunista Oroszország összevetése kapcsán. Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 13–147. p.
228. Bibó István szerint a határváltoztatás kockázatát is vállalnia kell az adott államnak, ha az adott térség problémáinak megoldását és nem okozását szolgálja. Bibó: i. m. 261. p.
229. Például Allen Buchanan több írása. Buchanan, Allen: *The Morality of Secession*. In: Kymlicka, Will (ed.): *The Rights of Minority Cultures*. I. m. 350–375. p. vagy Buchanan: *Self-Determination, Secession, and the Rule of Law*. In: McKim, Robert and McMahan, Jeff (eds.): *The Morality of Nationalism*. Oxford, Oxford University Press, 1997, 301–323. p.
230. Lásd Spinner, Jeff: *The Boundaries of Citizenship, Race, Ethnicity, and Nationality in the Liberal State*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1996, 11. p.
231. A gyarmatosítás korában Európa liberális demokráciáiban is elterjedt ez az álláspont.
232. Tamir: i. m. 144. p.
233. A nemzet mint polgári területi egység hasonló következményekkel jár David Miller kritikája szerint. Miller: i. m. 188–189. p.
234. Ez a megállapítás a kérdés több liberális elméletének egyik kiindulási elve, például Will Kymlicka vagy Kis János is ezért tartja szükségesnek az állampolgárság kérdésének felvetését. De ezt

- fejti ki Yack, Bernard: The myth of the civic nation című dolgozatában. *Critical Review*, Vol. 10. No. 2. Spring, 1996, 193–211. p.
235. Lásd Nilsen, Kai: Cultural Nationalism, Neither Ethnic Nor Civic. *The Philosophical Forum*, Vol. XXVIII, No. 1–2 (Fall-Winter) 1996–1997, 42–52. p.
236. Az egyenlőségnek ezt a felfogását fejti ki Weinreb, L. L.: *Natural Law nad Justice* című művében. Cambridge, Harvard University Press, 1987, 180. p.
237. Lásd Kymlicka, Will: *Multicultural Citizenship*. I. m. 2–6. p.
238. Lásd Kymlicka, Will: *Politics in the Vernacular*. i. m. 120–132. p.
239. Az ezzel kapcsolatos vita kiváló összefoglalását adja Salat Levente *Etnopolitika* című művében. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001, 220–236. p.
240. Kukathas: i. m. 73. p.
241. Uo. 74. p.
242. Uo.
243. Uo. 75. p.
244. Uo.
245. Uo.
246. Uo. 76. p.
247. Kymlicka speciális állampolgársága éppen ezt a problémát kívánja megoldani.
248. Miller: i. m. 71–73. p.
249. Halmi Gábor: *A vélemény szabadság határai*. Budapest, Atlantisz, 1994, 267. p.
250. Lásd Parekh, Bhikhu: A Case for Positive Discrimination. In: Hepple, B. and Szyszczak, E. M. (eds.): *Discrimination, The Limits of Law*. Mansell, 1992, 263–266. p.
251. Lásd Narveson, Jan: Human Rights: Which, if any, are there? In: Pennock, J. R. and Chapman, J. W. (eds.): *Human Rights. NOMOS*, XXIII, New York–London, The New York University Press, 1981, 188. p.
252. Ennek lehetősége következik Lucian Boia álláspontjából, aki szerint a nemzetek jobban hasonlítanak saját korukhoz, mint múltjukhoz. Lásd Boia, Lucian: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest–Kolozsvár, Kriterion Könyviadó, 1999, 132–133. p.
253. Ezt látja John Rawls is az igazságosság átfogó természetének biztosításával kapcsolatban. A oktatás ugyanis feltétele az egyén kooperatív képességének. Lásd Rawls, John: *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press, 1993, 199–200. p.

254. Lásd Fichte, Johann Gottlieb: Beszédek a német nemzethez (Tizennegyedik beszéd). In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. I. m. 135–146. p.
255. Lásd Wellman, Carl: *A Theory of Rights*. Totowa, N. J., Rowman & Allanheld, 1985, 175–177. p.
256. Kis János: *Alkotmányos demokrácia*. Budapest, Indok, 2000, 61–62. p.
257. Lásd Narveson, Jan: Human Rights: Which, if any, are there? In: Pennock, J. R. and Chapman, J. W. (eds.): *Human Rights. NOMOS*, XXIII, New York–London, The New York University Press, 1981, 187. p.
258. Ennek a felismerésnek az egyik jele például egy azóta széles körben elterjedt kézikönyv, amely olyan válogatást tartalmaz az emberi jogok legfontosabb nemzetközi dokumentumaiból, amely az egyes dokumentumok nemzeti kisebbségekre is vonatkozó, illetve vonatkoztatható részeit gyűjti össze. *Minority Rights Handbook*. Latvian Human Rights Quaterly, 1998, 5–6.
259. Például a szólásszabadság kapcsán lásd Varennes, Ferdinand de: *Language, Minorities and Human Rights*. Hague–Boston–London, Martinus Nishof Publishers, 1996, 42. p.
260. Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest, Osiris–Századvég, 1995, 185. p.
261. Lásd Alfredson, Gudmundur: Introduction. In: *Minority Rights Handbook*. Latvian Human Rights Quaterly, 1998, 5–6.
262. Lásd Fleiner-Gerster, Thomas: *Allgemeine Staatslehre*. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg–New York, 1980, 131. p.
263. Uo. 134. p.
264. Ludassy Mária: A nemzet kétféle fogalmáról. A társadalmi szerződéstől a lengyel alkotmányig. In: uő: „*Sem vele, sem nélküle.*” *Válogatok a szabadság témájára*. Budapest, T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, 1996, 39. p.
265. A csehszlovákiai magyarok vonatkozásában még a Husák-rezsimben így érvelt Gyönyör József. Gyönyör József: *Államalkotó nemzetiségek*. Bratislava, Madách, 1989, 152. p.
266. Lásd Sumner, Lawrence W.: *The Moral Foundation of Rights*. Oxford, Clarendon Press, 1987, 15–16. p.
267. „Egy morális jog akkor emberi jog, ha a tiszteletet kívánó tulajdonság azzal függ össze, hogy a jogalany emberi lény.” Kis János: *Van-e emberi jogaink?* I. m. 66. p.
268. Lásd Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: uő: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986, 187. p.

269. A liberális demokráciák vonatkozásában ezt a jelenséget írja le Wolff, Robert Paul: *The Poverty of Liberalism*. Boston, Beacon Press, 1968.
270. Például Elie Kedourie és Anthony Giddens is szükségesnek tartják a nemzetállam ideológiai egységét.
271. Halmai Gábor–Tóth Gábor Attila: Az emberi jogok eredete. In: uők (szerk.): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003, 50. p.
272. Uo.
273. Ronald Dworkin álláspontját az emberi méltóság és az egyenlőség társadalmi feltételeinek kapcsolatáról lásd: Dworkin, Ronald: Vegyük komolyan a jogokat. In: Houranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozófia*. Osiris Kiadó, 1998, 71–74. p. vagy Dworkin, Ronald: *A Matter of Principle*. Oxford, Clarendon Press, 1986, 190–213. p.
274. Feinberg, Joel: *Társadalomfilozófia*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999, 87. p.
275. Lásd Skutnabb-Kangas, Tove: *Menšina, jazyk a rasizmus*. Bratislava, Kalligram, 2000, 286–287. p.
276. Lásd Anderson: *Imagined Communities*. I. m. 67–82. p.
277. Skutnabb-Kangas: i. m. 9. p.
278. Uo. 204–205. p.
279. Varennes: i. m. 42–43. p.
280. Lásd Walker, Brian: Plural Cultures, Contested Territories: A Critique of Kymlicka. *Canadian Journal of Political Science*, Vol. XXX, No. 2, June, 1997, 228. p.
281. A nyelvi zónák kérdésével foglalkozik a Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai chartája kapcsán Kovács Péter: *A nemzetközi jog és kisebbségvédelem* című művében (Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 64–67. p.).
282. Ez jól látható Halmai Gábor *Az egyesülés szabadsága* című művében (Budapest, Atlantisz Kiadó, 1990).
283. Martin Seymour Lipset és Stein Rokan az ilyen konfliktusnak nem tulajdonítanak elsődleges jelentőséget a politikai törésvonalak elméletének megfogalmazásakor, jóllehet az első forradalmat nemzetinek minősítik. Lásd Lipset, Seymour Martin and Rokan, Stein: *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*. In: Mair, Peter (ed.): *The West European Party System*. Oxford, Oxford University Press, 1990, 99–101. p.
284. A pluralizmus és intolerancia lehetséges kapcsolatát Joseph Raz kiválóan jellemzi. Raz megoldása is az emberi szabadság autonómiára épülő doktrínán nyugszik. Lásd Raz, Joseph: *Szabadság és autonómia*. In: Houranszki Ferenc (szerk.): *Modern politikai filozó-*

- fia. Budapest, Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 1998, 95–115. p.
285. A kollektív jogoknak arról az értelmezéséről, hogy azt az adott közösség tagjai együttesen gyakorolják, lásd Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996, 173–176. p.
286. Lord Acton: i. m.
287. Ha Lichtenberg gondolatmenetét követjük, két praktikus probléma fakad a fentiekből. Az egyik, hogy a Föld összes területe immár foglalt, s az elszakadás, új állam alakítása komplex probléma, melynek több dimenziója van. A másik, hogy nemzeti terület lakosai közt lesznek más nemzetiségűek. Ezért szerinte az államnak biztosítékokat kell adnia e kis nemzetek számára. Lichtenberg itt a kultúrára összpontosít. Ugyanakkor Lichtenberg látásmódjához feltétlenül hozzá kell tenni, hogy az önérzet kérdése nem kevésbé fontos. Nem elég a kulturális szabadság, tiszteletre is szüksége van az adott csoportot alkotóknak mind saját maguk, mind pedig csoportjuk vonatkozásában. Még hozzá az állam eszközei révén is.
288. Walker: i. m. 228. p.
289. Smith, Anthony D.: i. m. 176–177. p.
290. Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. I. m. 111–122. p.